346sk31

३१

अथ ठञधिकारादिप्रकरणम्

प्रस्तावना

समग्रतद्धितप्रकरणमादाय ये तावत् चत्वारः पाठाः कल्पिताः सन्ति। सम्प्रति तेषु अन्तिमपाठः अत्र प्रस्तूयते। अस्मिन् चतुर्थे पाठे ठञधिकारप्रकरणतः स्वार्थिकप्रकरणं यावद् आलोच्यते। अस्मिन् तुर्ये पाठे ये तावत् अस्मद्व्यवहृताः शब्दा वर्तन्ते ते एव मुख्यतया आलोच्यन्ते यथा संस्कृतभाषया अस्माकं लोकव्यवहारः सुष्ठु स्यात्। तत्र तत्र प्रसिद्धानि तद्धितान्तरूपाणि प्रदर्शितानि सन्ति। यथा - च्विप्रत्ययान्तरूपं, तयप्प्रत्ययान्तरूपं, वतुप्प्रत्ययान्तरूपं, तरप्प्रत्ययान्तरूपं, तमप्प्रत्ययान्तरूपमित्येवं विविधानि रूपाणि। एवञ्च अणञौ, त्वतलौ, इमनिच्, ष्यञ्, वतुप्, तयप्, तमप्, तरप्, च्वि इत्यादयः प्रत्यया मुख्यतया अत्र आलोच्यन्ते। अग्रे एतेषां स्पष्टम् आलोचनं भविष्यति। तद्धितप्रत्ययः प्रातिपदिकात् भवति इति भवन्तः पूर्वं ज्ञातवन्तः। किन्तु कदाचित् तिङन्तादपि भवति यथा पचतितमाम्। तद्धितप्रत्ययविधायकसूत्रेषु प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इत्येते अधिक्रियन्ते इति स्मर्तव्यम्।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवताम्/भवतीनाम्

- सरलतया ठञादिप्रत्ययानां प्रयोगज्ञानं भविष्यति।
- ठञधिकारप्रकरणादीनां सूत्राणाम् अर्थज्ञानं भविष्यति।
- लौकिकालौकिकविग्रहाणां परिचयो भविष्यति।
- ठञधिकारप्रकरणादीनां सूत्राणाम् उदाहरणानां ज्ञानं भविष्यति।
- तद्धितप्रत्ययस्य प्रयोगविषये सहजतया ज्ञानं भविष्यति।
- सर्वोपरि तद्धितान्तपदस्य प्रयोगः क्व कथञ्च कर्तव्य इति विवेको भविष्यति।

[३१.१] तस्येश्वरः॥ (५.१.४२)

सूत्रार्थः - सर्वभूमिपृथिवीभ्याम् अणञौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। तस्य (५/२), ईश्वरः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। सूत्रे तस्य इति षष्ठ्यन्तानुकरणं लुप्तपञ्चमीकम्। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ इति सूत्रमनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इत्येते अधिक्रियन्ते। सर्वा भूमिः सर्वभूमिः, कर्मधारये पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, सर्वभूमिश्च पृथिवी च सर्वभूमिपृथिव्यौ, ताभ्यां

सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्, इतरेतरयोगद्वन्द्वः। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा प्रवर्तते। एवञ्च तस्य=षष्ठ्यन्ताभ्यां सर्वभूमिपृथिवीभ्यां प्रातिपदिकाभ्याम् ईश्वरार्थे (स्वाम्यर्थे) यथासंख्यं तद्धितसंज्ञकौ अणञौ प्रत्ययौ परौ स्तः इति सूत्रार्थः सिध्यति। एवञ्च सर्वभूमिशब्दात् अण्, पृथिवीशब्दात् च अञ् भवति इति विज्ञेयम्। अणः णकारः, अञः ञकारश्च इत् भवति। तेन उभयत्रापि अकार एव शिष्यते। तयोस्तु स्वरे भेदः। यथा णितः फलम् अन्तोदात्तस्वरविधानम्। ञितः फलं तु उदात्तादिस्वरविधानम्।

उदाहरणम् - सार्वभौमः। सर्वभूमेः ईश्वरः इति लौकिकविग्रहे सर्वभूमि ङस् इति षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् तस्येश्वर इति योगेन अणि तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति योगेन सुब्लुकि तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन इत्यनेन आदिवृद्धौ प्राप्तायाम् अनुशतिकादिषु सर्वभूमिशब्दस्य पाठात् तां वृद्धिं बाधित्वा अनुशतिकादीनाञ्च इति सूत्रेण उभयपदवृद्धौ सार्वभौम अ इति जाते यचि भम् इत्यनेन मकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन तस्य अकारस्य लोपे सार्वभौम् अ इति जाते एकदेशविकृतन्यायेन प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये सार्वभौमः इति रूपं सिध्यति।

एवमेव पृथिव्याः ईश्वरः इत्यर्थे प्रकृतसूत्रेण अञि तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन आदिवृद्धौ स्वादिकार्ये पार्थिवः इति रूपं सिध्यति।

किञ्च तत्र विदित इति च इति योगेन तत्र विदित इत्यर्थे सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्याम् अणञौ भवत इत्युच्यते तेन सर्वभूमौ विदित इत्यर्थे तेन सूत्रेण अणि सार्वभौमः इति रूपं सिध्यति। पृथिव्यां विदित इत्यर्थे अञि पार्थिवः इति रूपं सिध्यति।

[३१.२] तस्य भावस्त्वतलौ॥ (४.१.११९)

सूत्रार्थः - षष्ठ्यन्तसमर्थप्रातिपदिकात् भावार्थे त्वतलौ तद्धितसंज्ञकौ प्रत्ययौ परौ स्याताम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। अस्मिन् सूत्रे तस्य (५/१), भावः (१/१), त्वतलौ (१/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। **सूत्रे तस्य इति षष्ठ्यन्तानुकरणं लुप्तपञ्चमीकम्।** त्वश्च तल् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वस्त्वतलौ। भावः प्रथमैकवचनान्तम्। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः भाव इत्युच्यते। अर्थात् प्रकृतौ यद्विशेषणतया भासते तदेव भाव इति शब्देनोच्यते। यथा गोरूपप्रकृतौ गोत्वरूपविशेषणं भासते, स एव भाव इत्युच्यते। एवञ्च सामान्यतया वयं वक्तुं शक्नुमो यत् कस्यापि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमेव भाव इत्युच्यते। यथा घटे घटत्वम्, पुस्तके पुस्तकत्वम्। भावविषये अधिकं ज्ञातुं लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थम् इदं सूत्रं पश्यतु।

उदाहरणम् - गोर्भावः इति लौकिकविग्रहे गो ङस् इति षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् तस्य भावस्त्वतलौ इति शास्त्रेण त्वप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि गोत्व इति जाते सुविभक्तौ त्वान्तं नपुंसकम् इति योगेन त्वप्रत्ययान्तस्य नपुंसकत्वमस्तीति हेतोः सोरमादेशे पूर्वरूपैकादेशे गोत्वम् इति रूपं सिध्यति। यदा तु तल् प्रत्ययो विधीयते तदा तु लकारस्य इत्संज्ञात्वात् तलन्तं स्त्रियाम् इति योगेन तलन्तस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् अजाद्यतष्टाप् इत्यनेन टापि अनुबन्धलोपे अकः सवर्णे दीर्घः इति सवर्णदीर्घे

सोः हल्ङ्यादिलोपे च गोता इति रमावद् रूपं सिध्यति तेन गोता इति रूपं सिध्यति। एवं गोत्वं गोता इति रूपद्वयं भवति।

[३१.३] पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा॥ (५.१.१२२)

सूत्रार्थः - पृथ्वादिगणपठितेभ्यः षष्ठ्यन्तसमर्थप्रातिपदिकेभ्यः भावार्थे तद्धितसंज्ञकः इमनिच्प्रत्ययो परो विकल्पेन भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। पृथ्वादिभ्यः (५/३), इमनिच् (१/१) वा (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। पृथुः आदिर्येषां ते पृथ्वादयः तेभ्यः पृथ्वादिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। पृथ्वादिः एको गणः। स च गणपाठस्थः। तस्य भावस्त्वतलौ इत्यतः तस्य (५/३), भावः इत्यनयोरनुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। एवञ्च तस्य=षष्ठ्यन्तेभ्यः पृथ्वादिप्रातिपदिकेभ्यः भावार्थे तद्धितसंज्ञकः इमनिच् प्रत्ययो विकल्पेन भवति इति सूत्रार्थः। सूत्रे वा-वचनम् अणादिसमावेशार्थम्। इमनिचः द्वितीयः इकारः चकारश्च इतौ स्तः। अतः इमन्-मात्रं शिष्यते। चकारानुबन्धः स्वरार्थम्। इमनिच्प्रत्ययान्तशब्दः संस्कृते पुंलिङ्गको भवति।

उदाहरणम् - पृथोर्भावः इति लौकिकविग्रहे, पृथु ङस् इति षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा इत्यनेन विकल्पेन इमनिच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि पृथु इमन् इति स्थिते र ऋतो हलादेर्लघोः इत्यनेन ऋकारस्य स्थाने र-इत्यादेशे प् र इमन् इति जाते टेः इत्यनेन टिसंज्ञकस्य उकारस्य लोपे प्रथ् इमन् इति जाते सुप्रत्यये उपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य लोपे च प्रथिमा इति रूपं सिध्यति। एवञ्च राजन्शब्दवत् रूपाणि भवन्ति - प्रथिमानौ प्रथिमानः इति। यदा तु इमनिच् न भवति तदा इगन्ताच्च लघुपूर्वात् इत्यनेन अण्प्रत्यये पृथु अ इति जाते ओर्गुणः इत्यनेन गुणे ओकारे तत्स्थाने अवादेशे स्वादिकार्ये पार्थवम् इति रूपं सिध्यति। किञ्च आ च त्वात् इत्यतः त्वतलोरधिकृतत्वात् तौ अपि भवतः तेन पृथुत्वम्, पृथुता इति रूपद्वयं भवति। एवञ्च प्रथिमा, पार्थवं, पृथुता, पृथुत्वम् इति रूपचतुष्टयं सिध्यति।

[३१.४] गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च॥ (५.१.१२४)

सूत्रार्थः- षष्ठ्यन्तसमर्थगुणवाचकप्रातिपदिकात् ब्राह्मणादिगणपठितषष्ठ्यन्त-समर्थप्रातिपदिकात् च भावार्थे कर्मार्थे च तद्धितसंज्ञकः ष्यञ्प्रत्ययः परो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः (५/३), कर्मणि (७/१) च इति सूत्रगतपदच्छेदः। गुणं प्रोक्तवन्तः इति गुणवचनाः। ब्राह्मणः आदिर्येषां ते ब्राह्मणादयः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। गुणवचनाश्च ब्राह्मणादयश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वो गुणवचनब्राह्मणादयः तेभ्यः गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः। तस्य भावस्त्वतलौ इत्यतः तस्य , भावः इत्यनयोः पदयोः, किञ्च वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् इत्यतः ष्यञ् इति पदस्य चानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। एवञ्च तस्य=षष्ठ्यन्तेभ्यः

गुणवचनब्राह्मणादिप्रातिपदिकेभ्यः कर्मणि भावे च तद्धितसंज्ञकः ष्यञ्प्रत्ययः परो भवति इति सूत्रार्थः सिध्यति। ष्यञः षकारस्य षः प्रत्ययस्य इत्यनेन इत्संज्ञा भवति इत्यवधेयम्। चकाराद् भावेऽपि ष्यञ् भवति इति चकारपदप्रयोजनम्। ब्राह्मणादिगणः आकृतिगणः। कर्मपदेन कार्यक्रिययोर्बोधो भवति। गुणवचनशब्दः स एव भवति य आदौ गुणार्थे प्रवृत्तो भवति। ततः गुणगुणिनोः अभेदोपचारात् मतुब्लुकः वा तद्गुणयुक्तद्रव्यस्य वाचको भवति। पूर्वतनसूत्रैः भावार्थे एव प्रत्ययस्य विधानं कृतमस्ति अत्र तु कर्मार्थे अपि प्रत्ययविधानार्थं योगोऽयमारब्धः।

उदाहरणम्- जडस्य भावः कर्म वा इति लौकिकविग्रहे जड ङस् इति षष्ठ्यन्तात् गुणवचनप्रातिपदिकात् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च इत्यनेन ष्यञ्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि आदिवृद्धौ भसंज्ञकाकारलोपे स्वादिकार्ये जाड्यम् इति रूपं सिध्यति। ततः त्वतलयोः प्रत्यययोः कृतयोः जडत्वम्, जडता। किञ्च केवले भावार्थे दृढादित्वात् इमनिचि जडिमा इति रूपं सिध्यति।

एवं ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम्, ब्राह्मणत्वम्, ब्राह्मणता।

चोरस्य भावः कर्म वा चौर्यम्, चौर्यत्वम्, चौर्यता इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति।

[३१.५] तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ॥ (५.२.२६)

सूत्रार्थः - तृतीयान्तसमर्थप्रातिपदिकात् वित्तार्थे चुञ्चुप्-चणपौ प्रत्ययौ परौ भवतः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयमस्ति। तेन, वित्तः, चुञ्चुप्चणपौ इति सूत्रगतपदच्छेदः। चुञ्चुप् च चणप् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वः चुञ्चुप्चणपौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं विधीयमानम्। तेन इति तृतीयैकवचनान्तम्। वित्तः इति सप्तम्यर्थे प्रथमान्तः। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। ननु तयोः चुञ्चुप्चणपोः प्रत्यययोः आद्यचकारस्य चुटू इति इत्संज्ञाप्राप्तिः इति पृच्छायामुच्यते भाष्यकारः अत्र य्चुञ्चुप्-य्चणपौ इति यकारप्रश्लेषपाठं पठति। अतः आद्यचकाराभावान्न दोषः। चुञ्चुप् -चणप् इत्युभयत्र पकारस्य इत्संज्ञा भवति। एवञ्च तृतीयान्तसमर्थप्रातिपदिकात् प्रतीत-ज्ञात-प्रसिद्धार्थेषु चुञ्चुप्-चणपौ प्रत्ययौ परौ भवतः इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - विद्याचुञ्चुः , विद्याचणः। विद्यया वित्तो इति लौकिकविग्रहे विद्या टा इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण चुञ्चुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकादिकार्ये विद्याचुञ्चुः इति रूपं सिध्यति। चणप्प्रत्ययपक्षे तु विद्याचणः इति रूपं सिध्यति।

[३१.६] किमिदम्भ्यां वो घः॥ (४.२.४०)

सूत्रार्थः - परिमाणार्थे वर्तमानाभ्यां समर्थाभ्यां किम्-इदम्प्रातिपदिकाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां तदस्य परिमाणमस्तीत्यर्थे वतुप्प्रत्ययो भवति वतुपः वकारस्य स्थाने च घकारादेशो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। किमिदम्भ्याम् (५/२), वः (६/१), घः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। किम् च इदं च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे किमिदमौ ताभ्याम् किमिदम्भ्याम्। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् इत्यतः परिमाणे वतुप् इत्यनयोः, तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् इत्यतः तदस्य इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। तथा च उक्तार्थः सिध्यति एव।

उदाहरणम् - किं परिमाणमस्य इति लौकिकविग्रहे किम् सु इत्यलौकिकविग्रहे किमिदम्भ्यां वो घः इत्यनेन वतुप्प्रत्यये वकारस्य स्थाने घ्-आदेशे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि किम् घ् अत् इति जाते घ् इत्यस्य स्थाने आयनेयादिसूत्रेण इयादेशे किम् इयत् इति जाते इदंकिमोरीश्की इत्यनेन किम् इत्यस्य स्थाने कि - इत्यादेशो भवति। तेन कि इयत् इति जाते सुविभक्त्युपधादीर्घ-नुमागमहलङ्यादिलोप-संयोगान्तलोपेषु कृतेषु कियान् इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. सर्वभूमेः निमित्तमित्यर्थे निष्पन्नस्य सार्वभौमः इति पदे कः प्रत्ययोऽस्ति।
२. कियान् इत्यत्र कः प्रत्ययः।
३. गोर्भावः इत्यर्थे कति रूपाणि भवन्ति कानि च तानि।
४. विद्याचुञ्चुः इत्यत्र कः प्रत्ययः।
५. विद्याचणः इत्यत्र चणप्प्रत्ययविधायकसूत्रं किम्।
६. जाड्यम् इत्यत्र कः प्रत्ययः।
७. गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च इत्यनेन किं विधीयते।
८. पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा इत्येनन कः प्रत्ययो विधीयते।
९. पृथोर्भावः इति विग्रहे किं पदं भवति।
१०. तलन्तस्य स्त्रीलिङ्गकत्वं केन भवति।

[३१.७] किमोऽत्॥ (५.३.१२)

सूत्रार्थः - सप्तम्यन्तात् किम्शब्दात् विकल्पेन अत्प्रत्ययो भवति, पक्षे त्रल् अपि भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदमस्ति। किमः पञ्चम्येकवचनान्तम्, अत् इति प्रथमैकवचनान्तं विधीयमानम्। सप्तम्यास्त्रल् इत्यतः सप्तम्याः इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति। तच्च प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणमस्ति। अतः तदन्तविधौ सप्तम्यन्तात् इत्यर्थो लभ्यते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिक्रियन्ते। तथा च सप्तम्यन्तात् किम्-प्रातिपदिकात् स्वार्थे तद्धितसंज्ञकः अत्प्रत्ययो विकल्पेन भवति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। वा ह छन्दसि इत्यतः वापदस्यानुकर्षणं भवति। अतः तकारः

इत् भवति। तस्मात् अ इत्येव शिष्यते। तित्स्वरितम् इत्यनेन स्वरितस्वरार्थं तकारानुबन्धः कृतः इति ज्ञेयम्।

उदाहरणम् - क्व, कुत्र। कस्मिन् इति लौकिकविग्रहे किम् ङि इति सप्तम्यन्तात् प्रातिपदिकात् सप्तम्यास्त्रल् इति योगेन त्रलि प्राप्ते तं बाधित्वा किमोऽत् इति शास्त्रेण अत्प्रत्यये अनुबन्धलोपे किम् अ इति स्थिते क्वाति इति योगेन किम्शब्दस्य स्थाने क्व इत्यादेशे क्व अ इति जाते भसंज्ञकाकारस्य लोपे क्व् अ इति जाते सुप्रत्यये च अव्ययत्वात् विभक्तेः लुकि क्व इति रूपं सिध्यति।

[३१.८] यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥ (५.२.३९)

सूत्रार्थः - तत्परिमाणमस्य इत्यर्थे परिमाणे वर्तमानेभ्यः प्रथमान्तेभ्यो यत्तदेतेभ्यस्तद्धितसंज्ञो वतुप्प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। यत्तदेतेभ्यः (५/३), परिमाणे (७/१), वतुप् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। यत् च तत् च एतत् च इति एतेषाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वे यत्तदेतदः, तेभ्यः यत्तदेतेभ्यः। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् (५.२.३६) इत्यतः तदस्य इति पदद्वयस्यानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिक्रियन्ते। तेन तत्=प्रथमान्तेभ्यः यत्तदेतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तत्परिमाणमस्य इत्यर्थे तद्धितसंज्ञकः वतुप्-प्रत्ययः परो भवति इति सूत्रार्थः सिध्यति। वतुपः पकारः इत्संज्ञकः उकारश्च उच्चारणार्थः, अतः वत्मात्रं शिष्यते। इदं ध्येयं यत् वतिप्रत्ययान्तशब्दः वत्प्रत्ययान्तशब्दात् भिन्नोऽस्ति। वतिप्रत्ययान्तशब्दः अव्ययं भवति। किन्तु वतुप्प्रत्ययान्तशब्दः त्रिषु लिङ्गेषु अपि भवति इति।

उदाहरणम् - यावान्, तावान्, एतावान्।

सूत्रार्थसमन्वयः - यत् परिमाणम् अस्य इति लौकिकविग्रहे यत् सु इति प्रथमान्तात् यत्प्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण वतुप्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लकि यत् वत् इति जायते। ततः आ सर्वनाम्नः इत्येनन तकारस्य स्थाने आकारादेशे सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये च यावत् स् इति स्थितिः उत्पन्ना। ततः उगित्त्वात् उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इत्यनेन नुमागमे अत्वसन्तस्य चाधातोः इत्येनन उपधायाः दीर्घे यावान् त् स् इति जाते सकारस्य हल्ङ्यादिलोपे तकारस्य संयोगान्तलोपे यावान् इति रूपं सिध्यति। स्त्रीत्वविवक्षायां तु उगिदचाम् इति ङीप्प्रत्यये यावती इति, नपुसंकलिङ्गे तु स्वमोर्नपुंसकात् इत्येनन सोः लुकि यावत् इति रूपत्रयं भवति। एवमेव तत् परिमाणमस्य इत्यर्थे तावान्, तावती, तावत् इत्यत्र, एतत् परिमाणमस्य इत्यर्थे एतावान्, एतावती, एतावत् इत्यत्र च समानैव प्रक्रिया ज्ञेया।

ततः परं अस्मिन्नेवार्थे किम्-इदम्-शब्दाभ्यां प्रकारान्तरेण वतुप्प्रत्ययो भवति इति दर्शयितुं सूत्रमिदमारभ्यते-

[३१.९] किमिदम्भ्यां वो घः॥ (५.२.४४)

सूत्रार्थः - किमिदम्भ्यां वतुप्, वकारस्य घश्च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। किमिदम्भ्याम् (५/२), वः (६/१), घः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५.२.३९) इत्यतः परिमाणे, वतुप् इत्यनयोः पदयोः अनुवृत्तिर्भवति। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् (५.२.३६) इत्यतः तदस्य इति पदद्वयस्यानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिक्रियन्ते। तथा च तत्परिमाणमस्य अस्ति इत्यर्थे परिमाणे विद्यमानाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां किम्-इदम्-प्रातिपदिकाभ्यां तद्धितसंज्ञो वतुप्प्रत्ययो भवति, किञ्च वकारस्य स्थाने घादेशो भवति इति सूत्रार्थः फलति।

उदाहरणम् - कियान्। इयान्।

सूत्रार्थसमन्वयः - किम् परिमाणम् अस्य – कियान् (क्या है परिमाण इसका अर्थात् कितना, how much)। अत्र परिमाणार्थे वर्तमानात् किम् सु इति प्रथमान्तात् प्रकृतसूत्रेण तत् परिमाणम् अस्य अस्तीत्यर्थे वतुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे वतुपः वकारस्य घादेशे च किम् घत् इति जायते। ततः आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इत्यनेन घकारस्य स्थाने इय्-आदेशे किम् इय् अत् इति जाते अग्रिमसूत्रमारभ्यते-

[३१.१०] इदंकिमोरीश्की॥ (६.३.८९)

सूत्रार्थः - दृग्दृशवतुषु इदम ईश्, किमः की स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। इदंकिमोः (६/२), ईश्की (लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। दृग्दृशवतुषु (६.३.८९) इति सूत्रमनुवर्तते। ईश् च की च ईश्की, इतरेतरयोगद्वन्द्वे सौत्रत्वाद्विभक्तेर्लुक्। अथवा ईश् की इत्येवं द्वे पदे बोध्ये। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा उपस्थिता भवति। ईशः शकारः शित् अस्ति। अतः शित्त्वात् अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया इदमः स्थाने ईश् इति सर्वादेशो भवति। एवमेव की इति अनेकाल् अस्ति। तस्मात् तयैव परिभाषया किमः स्थाने की इति सर्वादेशो भवति। तथा च सूत्रार्थस्तावत्- दृग्दृशवतुषु परेषु इदम्-शब्दस्य स्थाने ईश्-आदेशः स्यात्, किम्-शब्दस्य स्थाने च की-आदेशः स्यात् इति।

उदाहरणम् - कियान्।

सूत्रार्थसमन्वयः - एवञ्च किम् इयत् इति जाते एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन वतुप्प्रत्यये परतः इदंकिमोरीश्की इति योगेन किमः स्थाने की इति सर्वादेशे की इयत् इति जायते। ततः यस्येति च इत्यनेन भसंज्ञकस्य ईकारस्य लोपे कियत् इति निष्पद्यते। ततः पुंस्त्वविवक्षायां सुप्रत्यये उपधादीर्घे नुमागमे हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कियान् इति रूपं सिध्यति। स्त्रीत्वविवक्षायां तु उगितश्च इति ङीपि कियती इति रूपं, नपुंसकलिङ्गे तु स्वमोर्नपुंसकात् इति सोर्लुकि कियत् इति रूपं च सिध्यति।

एवमेव इदं परिमाणमस्य इत्यर्थे इयान् (पुं), इयती (स्त्री.), इयत् (नपुं.)। अत्रायं विशेषः ज्ञेयः - प्रकृतसूत्रेण इदम्-शब्दस्य स्थाने ईश्-आदेशे ई इयत् इति जाते यस्येति च इत्यनेन भसंज्ञकस्य ईकारस्य लोपे प्रत्ययमात्रमेव शिष्यते। तस्मात् इयान् इत्यादौ प्रकृतिलेशो नास्ति एव।

इदानीम् अवयवपरकात् संख्यावाचकशब्दात् अवयविनः बोधाय तयप्-प्रत्ययं विधातुं सूत्रमिदमारभ्यते-

[३१.११] संख्याया अवयवे तयप्॥ (५.२.४२)

सूत्रार्थः - अवयवे वर्त्तमानात् संख्यावाचकात् प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् अस्य इत्यर्थे तद्धितः तयप्-प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। संख्यायाः (५/१), अवयवे (७/१), तयप् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् (५.२.३६) इत्यतः तदस्य इति पदद्वयस्यानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिक्रियन्ते। एवञ्च अवयवे वर्तमानात् प्रथमान्तात् संख्यावाचकात् प्रातिपदिकात् अवयवः अस्य अस्ति इत्यर्थे तद्धितसंज्ञकः तयप्-प्रत्ययः परो भवति इति सूत्रार्थः। तयपः पकारः इत्संज्ञकः अस्ति। अतः तय-मात्रं शिष्यते। अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनेन अनुदात्तस्वरार्थं तयपि पित्करणमस्ति।

उदाहरणम् - पञ्चतयम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पञ्च अवयवा अस्य सन्ति - पञ्चतयम् (पांच अवयव हैं इस के, अर्थात् पाञ्च अवयवों वाला अवयवी)। अत्र अवयवे वर्तमानात् पञ्चन् जस् इति संख्यावाचकात् प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् अयवयवाः सन्ति अस्य इत्यर्थे प्रकृतसूत्रेण तयपि अनुबन्धलोपे तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि पञ्चन् तय इति जायते। ततः स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इत्येनन पदसंज्ञायां न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन नकारस्य लोपे नपुंसकलिङ्गे विभक्तिकार्ये पञ्चतयम् इति रूपं सिध्यति। स्त्रीत्वविवक्षायां तु टिड्ढाणञ् इत्यादिसूत्रेण ङीपि भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे पञ्चतयी इति रूपं सिध्यति। तयप्प्रत्ययान्तशब्दस्य धर्मप्रधाननिर्देशे साधारणतः नपुंसकलिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च प्रयोगो भवति। यथा- वृत्तीनां पञ्चतयम्, वृत्तीनां पञ्चतयी। धर्मीप्रधाननिर्देशे तु विशेष्यानुसारं लिङ्गं भवति। तेन लिङ्गत्रयं भवति। यथा त्रयाः त्रये वा लोकाः, त्रय्यः स्थितयः, त्रयाणि जगन्ति।

एवमेव चत्वारः अवयवाः अस्य - चतुष्टयम्।

षट् अवयवाः अस्य - षट्तयम्।

सप्त अवयवाः अस्य - सप्ततयम्।

अष्टौ अवयवाः अस्य - अष्टतयम्।

नव अवयवाः अस्य - नवतयम्।

तत्र द्वि-त्रिशब्दाभ्यां विहितस्य तयपः स्थाने विकल्पेन अयच्-विधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते-

[३१.१२] द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा॥ (५.२.४३)

सूत्रार्थः - द्वित्रिभ्यां परस्य तयस्य अयच् इत्यादेशो वा स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। द्वित्रिभ्याम् (५/२), तयस्य (६/१), अयच् (१/१) वा (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। द्विश्च त्रिश्च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे द्वित्रौ, ताभ्यां द्वित्रिभ्याम्। एवञ्च द्वि-त्रिभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां विहितस्य तयपः स्थाने विकल्पेन अयजादेशो भवति इति सूत्रार्थः सिध्यति। अयचः चकार इत्संज्ञकः। अयचः चित्करणं चितः (६.१.१५७) इति योगेन अन्तोदात्तस्वरार्थमिति ज्ञेयम्। अयच् इति अनेकाल् अस्ति। अतः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति योगेन तय इति सम्पूर्णस्थाने अयच् इति सर्वादेशो भवति।

उदाहरणम् - द्वयम्, द्वितयम्। त्रयम्, त्रितयम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - द्वौ अवयवौ अस्य – द्वयं द्वितयं वा (दो अवयव हैं इस के अर्थात् दो अवयवों वाला अवयवी)। अत्र द्वि औ इति प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् अवयवाः अस्य सन्ति इत्यर्थे संख्याया अवयवे तयप् इति तयप्प्रत्यये इति तयपि अनुबन्धलोपे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्यनेन सुब्लुकि द्वि तय इति जायते। ततः द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा इति प्रकृतसूत्रेण तयस्य स्थाने विकल्पेन अयजादेशे अनुबन्धलोपे द्वि अय इति जाते भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे द्व् अय इति जायते। ततः विभक्तिकार्ये द्वयम् इति रूपं भवति। अयचः अभावे तयपि तु द्वितयम् इति रूपं भवति।

एवमेव त्रयः अवयवाः अस्य इत्यर्थे त्रयं त्रितयं वा इति रूपं भवति।

कदाचित् तयपः स्थाने नित्यम् अयच्-आदेशो भवति। यथा उभौ अवयवौ अस्य इत्यर्थे उभयम् इति रूपं भवति। अत्र तु उभादुदात्तो नित्यम् इत्यनेन तयपः स्थाने नित्यमेव अयजादेशो भवति।

[३१.१३] अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ (५.३.५५)

सूत्रार्थः - अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। द्विपदं सूत्रमस्ति। तमप् च इष्ठन् च तमबिष्ठनौ इति प्रथमैकवचनान्तौ विधीयमानौ प्रत्ययौ। अतिशायने इति सप्तम्येकवचनान्तम्। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिक्रियन्ते। अतिशायनशब्दस्य प्रकर्षः इत्यर्थः, तमपः पकारः इष्ठनः नकारश्च इत्संज्ञकौ भवतः। अतः तम, इष्ठ इत्येव शिष्यते। तमपः पकारानुबन्धः अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनुदात्तस्वरार्थम्। इष्ठनः नकारानुबन्धः ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्युदात्तस्वरार्थम्। एवञ्च प्रकर्षविशिष्टार्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकौ तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ परौ भवतः इति सूत्रार्थः। तमप्प्रत्ययः प्रत्येकं प्रातिपदिकात् भवति किन्तु इष्ठन्प्रत्ययो गुणवाचकादेव भवति इति पार्थक्यं सम्यक् विज्ञेयम्।

उदाहरणम् - अयम् एषाम् अतिशयने लघुः इति लौकिकविग्रहे अतिशयविशिष्टार्थे वर्तमानात् लघु सु इति प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् अतिशायने तमबिष्ठनौ इति योगेन तमप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञादिकार्ये लघुतमः इति रूपं सिध्यति। इष्ठन्प्रत्यये तु लघु इष्ठ इति जाते टेः इति सूत्रेण टिसंज्ञकस्य उकारस्य लोपे लघ् इष्ठ इति जाते वर्णसम्मेलने प्रातिपदिकादिकार्ये लघिष्ठः इति रूपं सिध्यति। तमप्प्रत्यये तु लघुतमः इति रूपं भवति।

अयम् एषाम् अतिशयेन आढ्यः इत्यत्र तु आढ्यशब्दः लघुशब्दवत् गुणवाचको नास्ति। अतः न इष्ठन्प्रत्ययः, अपि तु तमप्प्रत्यय एव भवति। तस्मात् आढ्यतमः इत्येव रूपं भवति इति जानीत। बहुषु एकस्य अतिशयबोधनार्थमिदं सूत्रमारब्धम्। द्वयोः एकस्य अतिशयबोधनार्थं तु अग्रिमसूत्रमारभ्यते-

[३१.१४] द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ॥ (५.३.५७)

सूत्रार्थः - द्वयोरेकस्य अतिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। उच्यते इति वचनं, द्वयोर्वचनं द्विवचनम्। विभक्तुं योग्यं विभज्यं, द्विवचनं च विभज्यं च तयोः समाहारद्वन्द्वो द्विवचनविभज्यम्। द्विवचनविभज्यं च तद् उपपदम्- द्विवचनविभज्योपपदमिति कर्मधारयः, तस्मिन् इति द्विवचनविभज्योपपदे इति सप्तम्येकवचनान्तम्। तरप् च ईयसुन् च इति तयोरितरेयोगद्वन्द्वो तरबियसुनौ इति प्रथमाद्विवचनान्तौ विधीयमानौ प्रत्ययौ। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिक्रियन्ते। अत्र द्विवचनमिति न पारिभाषिकशब्दः, अपि तु पदार्थद्वयस्य प्रतिपादकम् इत्यर्थः। एवञ्च द्विवचने विभक्तव्ये वा उपपदे सति उत्कर्षविशिष्टार्थे वर्तमानाभ्यां सुबन्ततिङन्ताभ्यां तरप्-ईयसुनौ प्रत्ययौ भवतः इति सूत्रार्थः। तरपः पकारानुबन्धः अनुदात्तौ सुप्पितौ इति अनुदात्तस्वरार्थम्। अत्र सुबन्तं तिङन्तञ्चेति प्रकृतिद्वयम्। द्विवचनं विभज्यं चेति उपपदद्वयम्। तथा तरप् ईयसुन् चेति प्रत्ययद्वयम्। अत्र पारिभाषिकमुपपदं नास्ति अपि तु समीपे उच्चारितं पदम् उपपदमित्यन्वर्थत्वमेव स्वीक्रियते। सूत्रमिदम् अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्च इति सूत्रयोरपवादभूतमस्ति। अजादी गुणवचनादेव इति नियमानुसारम् ईयसुन्प्रत्ययः गुणवाचकात् प्रातिपदिकादेव भवति न तु तिङन्तात् इति नियमः ध्येयः।

उदाहरणम् - द्विवचने उपपदे सुबन्तस्य उदाहरणम्- अयम् अनयोः लघुः-लघुतरः, लघीयान्।

अयम् अनयोः अतिशयेन लघुः इति लौकिकविग्रहः। अत्र अनयोः इति पदार्थद्वयस्य प्रतिपादकम् पदं समीपे उच्चारितमस्ति। ततः अतिशयविशिष्टार्थे वर्तमानात् लघु सु इत्यस्मात् सुबन्तात् स्वार्थे द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ इत्यनेन तरप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकंज्ञादिकार्ये लघुतरः इति रूपं सिध्यति। यदा तु ईयसुन्प्रत्ययस्तदा अनुबन्धलोपे टेः इत्यनेन टिसंज्ञकस्य उकारस्य लोपे लघीयस् इति जाते ततः सुप्रत्यये उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति योगेन नुमागमे लघीयन्स् स् इति जाते सान्महतः संयोगस्य इत्यनेन दीर्घे लघीयान्स् स् इति जाते सोः सकारस्य हल्ङ्यादिलोपे प्रकृतेः सकारस्य संयोगान्तस्य इत्यनेन लोपे लघीयान् इति रूपं सिध्यति। अनया रीत्या पटुतराः इत्यादिरूमपि सिध्यति।

द्विवचने उपपदे तिङन्तस्य उदाहरणम्- इयम् अनयोः अतिशयेन पचति इति पचतितराम्।

विभक्तव्ये उपपदे सुबन्तस्य उदाहरणम्- माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः। अत्र पाटलिपुत्रकेभ्यः इति विभज्योपपदम्।

[३१.१५] प्रकृत्यैकाच्॥ (६.४.१६३)

सूत्रार्थः - इष्ठादिषु एकाच् प्रकृत्या स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। प्रकृत्या इति तृतीयैकवचनान्तम्। एकः अच् यस्य तद् एकाच् , बहुव्रीहिसमासः। एकाच् इति प्रथमैकवचनान्तम्। तुरिष्ठेमेयःसु इत्यतः इष्ठेमेयस्सु इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। भस्य, अङ्गस्य इत्युभयम् अधिक्रियते। तथा च विभक्तिविपरिणामेन अङ्गं भम् इत्यर्थो भवति। एवञ्च एकाच् भसंज्ञकम् अङ्गं प्रकृत्या स्यात् इष्ठन्-इमनिच्-ईयसुन्प्रत्ययेषु परेषु सत्सु। स्वेन रूपेण अवस्थानमेव प्रकृतिभाव इत्युच्यते। टेः इति सूत्रेण टिलोपे प्राप्ते तदभावं बोधयितुमस्य प्रवृत्तिर्भवति।

उदाहरणम्- श्रेष्ठः, श्रेयान्। अयमेषाम् अतिशयेन प्रशस्य इति लौकिकविग्रहे प्रशस्य सु इत्यलौकिकविग्रहे च अतिशायने तमबिष्ठनौ इति योगेन इष्ठन्प्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि प्रशस्य इष्ठ इति जाते प्रशस्य श्रः इति योगेन प्रशस्यशब्दस्य स्थाने श्र इत्यादेशे श्र इष्ठ इति जायते। ततः प्रकृतेः एकाच्त्वात् टेः इति योगेन टिलोपे प्राप्ते तं बाधित्वा प्रकृत्यैकाच् इति सूत्रेण प्रकृतिभावे आद्गुणः इत्यनेन गुणैकादेशे श्रेष्ठ इति जायते। ततः स्वादिकार्ये श्रेष्ठः इति रूपं भवति। पुनः द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ इत्यनेन ईयसुन्प्रत्यये प्रशस्य श्रः इत्यनेन श्रादेशे प्रकृतिवद्भावे गुणैकादेशे स्वादिकार्ये श्रेयान् इति रूपमपि भवति।

अयम् एषाम् अतिशयेन प्रशस्यः इत्यर्थे प्रशस्य सु इति अलौकिकविग्रहे अतिशायने तमबिष्ठनौ इत्यनेन इष्ठन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लकि प्रशस्य इष्ठ इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते-

[३१.१६] ज्य च॥ (५.३.६१)

सूत्रार्थः- प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यात् इष्ठेयसोः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। ज्य इति लुप्तप्रथमाकं पदम्। चेति अव्ययपदम्। प्रशस्यस्य श्रः इत्यतः प्रशस्यस्य इत्यस्य, अजादी गुणवचनादेव इत्यतः विभक्तिविपरिणामेन अजादौ इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः इत्यस्य अधिकारः अस्ति। तस्य च विभक्तिवचनविपरिणामेन प्रत्यययोः इत्यर्थः। एवञ्च अजाद्योः प्रत्यययोः परतः अर्थात् इष्ठनि ईयसुनि च प्रत्यये परतः प्रशस्यस्य स्थाने ज्य इत्यादेशो भवति इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - ज्येष्ठः।

सूत्रार्थसमन्वयः - एवञ्च अयम् एषाम् अतिशयेन प्रशस्यः इत्यर्थे प्रशस्य इष्ठ इति जाते अजादिः इष्ठन्प्रत्ययः परोऽस्ति इति हेतोः प्रकृतसूत्रेण ज्यादेशे भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे प्राप्ते प्रकृत्यैकाच् इत्यनेन प्रकृतिभावे स्वादिकार्ये च ज्येष्ठः इति रूपं भवति।

अयम् एषाम् अतिशयने प्रशस्यः इत्यर्थे तु द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ इत्यनेन पक्षे ईयसुनि अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि प्रशस्य ईयस् इति जायते। ततः ज्य च इत्यनेन ज्यादेशे ज्य ईयस् इति जाते भसंज्ञकस्य आकारस्य लोपे प्राप्ते तं बाधित्वा प्रकृत्यैकाच् इत्यनेन प्रकृतिभावे लोपो न भवति। ततः ज्यादादीयसः इत्यनेन ईकारस्य स्थाने आकारादेशे ज्या आयस् इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इत्यनेन दीर्घे ज्यायस् इति जायते। ततः स्वादिकार्ये ज्येयान् इति रूपं भवति।

[३१.१७] कु तिहोः॥ (७.२.१०४)

सूत्रार्थः - तकारादिप्रत्ययहकारादिप्रत्यययोः परयोः किम्शब्दस्य स्थाने कु इति सर्वादेशो भवति। ।

सूत्रव्याख्या - तिश्च ह् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वस्तिहौ तयोः इति तिहोः इति सप्तमीद्विवचनान्तौ। विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। अष्टन आ विभक्तौ इत्यतः विभक्तौ, किमः कः इत्यतः किमः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया तदादिविधिना तकारादि-थकारादि इत्येवमर्थः भवति। सूत्रमिदं किमः कः इत्यस्यापवादभूतम्। एवं सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम्- कुतः, कस्मात्। कस्मात् इति लौकिकविग्रहे किम् ङसि इत्यलौकिकविग्रहे पञ्चम्यास्तसिल् इत्यनेन तसिल्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि किम् तस् इति जाते प्राग्दिशो विभक्तिः इत्यनेन विभक्तिसंज्ञायां किमः कः इत्यनेन कादेशे प्राप्ते तं बाधित्वा कु तिहोः इत्यनेन कु इति सर्वादेशे कुतस् इति जायते। ततः सुविभक्तौ अव्ययत्वात् च अव्ययादाप्सुप इत्यनेन सोर्लुकि शिष्टस्य सकारस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः कुतः इति सिध्यति। 'तसिल्' विकल्पेन भवति अतः पक्षे कस्मात् इत्यपि साधु। एवमेव यतः,यस्मात्। ततः, तस्मात्। इतः, अस्मात्। अतः, अस्मात्। अमुतः, अमुष्मात्। बहुतः, बहुभ्यः इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति।

[३१.१८] कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः॥ (५.४.५०)

सूत्रार्थः - विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद् विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात् करोत्यादिभिर्योगे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयम् अस्ति। कृश्च भूश्च अस्तिश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वः कृभ्वस्तयः। तेषां कृभ्वस्तीनाम्, तेषां योगः कृभ्वस्तियोगः तस्मिन्, कृभ्वस्तियोगे इति सप्तम्येकवचनान्तम्। सम्पदनं सम्पद्यः तस्य कर्ता, सम्पद्यकर्ता, तस्मिन् सम्पद्यकर्तरि इत्यपि सप्तम्येकवचनान्तम्, च्विः इति प्रथमैकवचनान्तो विधीयमानः प्रत्ययः। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिक्रियन्ते। अभूततद्भावे वक्तव्यमिति वार्तिकमत्र आश्रीयते। अभूतस्य=कार्यरूपेण अपरिणतस्य तद्भावः -तेन कार्यरूपेण भावः अभूततद्भावः इत्युच्यते। एवञ्च अभूततद्भावे गम्ये सम्पद्यतेः (बनता है) कर्तृरूपं यत् प्रातिपदिकं तस्मात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे विकल्पेन च्विप्रत्ययो भवति यदि कृ, अस्, भू इत्येतेषु केनचित् एकेन सह तस्य प्रातिपदिकस्य योगः भवति। च्वि

इत्यत्र चकारः चुटू इत्यनेन इत्संज्ञकः, वकारश्च वेरपृक्तस्य इत्यनेन इत्संज्ञकः, इकारः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन इत्संज्ञकः। अतः च्वि इत्यत्र किमपि नावशिष्यते। अतोऽयं सर्वापहारलोप इत्युच्यते। च्विप्रत्ययान्तस्य ऊर्यादिच्विडाचश्च इत्यनेन निपातसंज्ञायां सत्यां स्वरादिनिपातमव्ययम् इत्यनेन अव्ययसंज्ञको भवतीति मनसि सम्यक् अवधार्यताम्।

उदाहरणम्- अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते, तं करोति इति कृष्णीकरोति। अत्र अभूततद्भावः स्पष्ट एवास्ति। सम्पद्यते इत्यस्य कर्तृद्वयमस्ति- अकृष्णः, कृष्णश्च। अत्र विकारवाचककृष्णशब्दं वक्ता प्रामुख्येन कर्तृत्वरूपेण वक्तुमिच्छति। किञ्च तस्य कृधातुना सह योगोऽपि अस्ति, यतो हि इदं कृधातोः कर्मापि अस्ति। अत्र अकृष्णशब्दः प्रकृतिः, कृष्णशब्दश्च विकारः। कार्यकारणे अभेदविवक्षायां कृष्णशब्दः प्रकृतौ अकृष्णे वर्तमानः अस्ति। एवञ्च विकारवाचकात् कृष्ण अम् इति प्रातिपदिकात् अभूततद्भावे इति वक्तव्यमिति वार्तिकसहयोगेन कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः इत्यनेन च्वौ तस्य सर्वापहारलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि कृष्ण करोति इति स्थिते अग्रिमसूत्रमिदमारभ्यते-

[३१.१९] अस्य च्वौ॥ (७.४.३२)

सूत्रार्थः - अवर्णस्य ईत्स्यात्च्वौ।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। द्विपदं सूत्रमस्ति। अस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तम्। च्वौ इति सप्तम्येकवचनान्तम्। ई घ्राध्मोः इत्यतः ई इत्यनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिक्रियते। तस्य च विशेषणम् अस्य इति। ततः विशेषणत्वात् तदन्तविधौ अवर्णान्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो भवति। एवञ्च च्विप्रत्यये परतः अवर्णान्तस्य स्थाने ईकारादेशो भवति इति सूत्रार्थः। अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषाया उपस्थितिरस्ति। तेन अन्त्यस्य अलः स्थाने अर्थात् अवर्णस्य स्थाने एव ईकारादेशो भवति। च्विप्रत्ययस्य लोपेऽपि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति परिभाषया ईकारादेशः सिध्यति एव।

उदाहरणम् - एवञ्च कृष्ण करोति इति जाते अस्य च्वौ इति सूत्रेण णकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य स्थाने ईकारादेशे कृष्णी इति रूपं सिध्यति। भवतियोगे तु कृष्णीभवति इति रूपं सिध्यति। एवमेव अब्रह्म ब्रह्म भवति इत्यर्थे ब्रह्मीभवति इति रूपं भवति।

अशुचिः शुचिर्भवति इत्यर्थे तु कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः इति योगेन च्विप्रत्यये तस्य लोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि शुचि भवति इति जाते अग्रिमसूत्रमारभ्यते-

[३१.२०] च्वौ च॥ (७.४.२६)

सूत्रार्थः - च्वौ च परे पूर्वस्य दीर्घो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमस्ति। द्विपदं सूत्रमस्ति। च्वौ इति सप्तम्येकवचनान्तम्, च इत्यव्ययपदम्। अङ्गस्य इत्यधिक्रियते। अचः इति अङ्गस्य इति विशेष्यस्य विशेषणमस्ति। तस्मात् येन विधिस्तदन्तस्य इत्यनेन तदन्तविधौ अजन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो भवति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इत्यतः

दीर्घः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। तथा च सूत्रार्थः - च्विप्रत्यये परतः अजन्ताङ्गस्य स्थाने दीर्घादेशो भवति। अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्यैव अलः=अचः स्थाने दीर्घादेशो भवति।

उदाहरणम् - एवञ्च शुचि भवति इति स्थिते च्वौ च इति सूत्रेण दीर्घे इकारस्य ईकारे शुचीभवति इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. अशुचिः शुचिर्भवति इति लौकिकविग्रहे च्विप्रत्यये च किं रूपं भवति।

१२. कृष्णीकरोति इत्यत्र अकारस्य ईत्त्वं केन भवति।

१३. शुचीभवति इत्यत्र दीर्घः केन भवति।

१४. च्विप्रत्ययविधायकसूत्रं किम्।

१५. कस्मात् इत्यर्थे तद्धितान्तशब्दः कः।

१६. किम्शब्दस्य स्थाने कु इत्यादेशः केन भवति।

१७. अयमेषाम् अतिशयेन प्रशस्य इति लौकिकविग्रहे तद्धितान्तशब्दः कः

१८. प्रकृत्यैकाच् इति सूत्रं किं विधिसूत्रम् उत अतिदेशसूत्रम्।

१९. तरप्प्रत्ययविधायकसूत्रं लिखत।

२०. तमप्प्रत्ययविधायकसूत्रं लिखत।

पाठसारः

तद्धितप्रत्ययसम्बन्धिनि अस्मिन् अन्तिमपाठे प्रायः अस्मद्व्यवहृतानां शब्दानाम् आलोचना विद्यते यथा अस्माकं लोकव्यवहारकाले इमे शब्दाः प्रयोक्तुं शक्याः। अण्-अञ्-त्व-तल्-इमनिच्-ष्यञ्-चुञ्चुप्-चणप्-तरप्-तमप्-ईयसुन्-च्विप्रत्ययानां मुख्यानां विषये अत्र आलोचनं विहितम्। पृथोर्भावः इत्यर्थे कति रूपाणि भवन्ति इति विषये स्पष्टं व्याख्यानं कृतम् इत्येवं विशेषरूपाणि तत्र तत्र ससूत्रं प्रदर्शितानि सन्ति। कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः इति च्विप्रत्ययविधायकसूत्रं सोदाहरणं व्याख्यातमस्ति। तत्र च अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते इत्यर्थे कृष्णीभवति रूपं सिध्यति, तद्विषये अत्र सम्यक् व्याख्यातमस्ति येन अन्यद्रूपमपि साधयितुं शक्यमस्ति। तरप्तमप्प्रत्यययोः विषये विस्पष्टं व्याख्यानमस्ति येन तादृशप्रत्ययान्तम् अन्यद्रूपमपि साधयितुं शक्नुयात्। एवं तद्धितप्रकरणस्य अयम् अन्तिमः पाठः समाप्तः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. सार्वभौमशब्दस्य रूपसिद्धिः कार्या।

२. तस्य भावस्त्वतलौ इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

३. पृथोर्भावः इत्यर्थे कति रूपाणि भवन्ति तेषाञ्च रूपसिद्धिः कार्या।

४. तरप्तमप्प्रत्यययोः विषये टिप्पणी लेख्या।

५. कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात

६. गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

७. सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

८. तस्येश्वरः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. अण्।

२. वतुप्।

३. गोता, गोत्वम् इति रूपद्वयम्।

४. चुञ्चुप्।

५. तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ।

६. ष्यञ्।

७. ष्यञ्प्रत्ययः।

८. इमनिच्।

९. प्रथिमा।

१०. तलन्तं स्त्रियाम्।

उत्तराणि-२

११. शुचीभवति।

१२. अस्य च्वौ।

१३. च्वौ च।

१४. कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः।

१५. कुतः।

१६. कु तिहोः।

१७. श्रेष्ठः, श्रेयान्।

१८. विधिसूत्रम्।

१९. द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।

२०. अतिशायने तमबिष्ठनौ।

॥इति एकत्रिंशः पाठः॥